

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.1.62>

QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA (Azərbaycan)*

YAMSILAMALARIN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ (M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında)

Xülasə

Dilçilik ədəbiyyatlarında təqlidi sözlər, müxtəlif terminlərlə, yamsılamalar, mimemlər, vokativlər və s. kimi ifadə olunmuşdur. Müxtəlif şəraitdə insanın çıxardığı səsləri, habelə heyvan və quşların özünəməxsus səsləri, təbiət hadisələrinin səslərinin insan tərəfindən ifadəsi zamanı yaranan sözləri, habelə görünüş və hərəkəti təsvir edən hissi-emosional sözləri yamsılama adlandırmaq daha uyğundur. Yamsılamalar insanın mərkəzi əsəb sistemi, eşitmə və görmə orqanının baş beyində yaratdığı qavraması və nitqdə ifadə olunma ilə meydana gəlir. Deməli, təqlidi sözlərdə milli-etnik kimlik, səciyyəvilik əks olunur. Təqlidi sözlər obrazlı xarakterə malikdir. Yeni söz yaratma cəhətinə görə yamsılamalar çox qədim lüğəvi vahid hesab edilə bilər. Onlar derivatoloji imkanlara malikdir. Bəzi yamsılamalar ədəbi dildəki lüğəvi vahidlərin ekvivalenti kimi qəbul oluna bilər. Yamsılamaların xüsusi bədii-üslubi effekti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, təqlidi sözlərə, həmçinin hərəkəti və görünüşü yamsılayan sözləri də əlavə etmək olar. Dildəki hərəkət feillərinin leksik-semantik müxtəlifliyi buna imkan verir. Bu, həm də gələcək tədqiqatlar üçün yeni mövzudur. Araşdırmalar göstərir ki, yamsılamalar lap qədimdən lüğəvi vahid hesab olunmuşdur. M.Kaşğarının “Divan”ında toplanmış yamsılamalar bu fikri təsdiq edir. Müəllif təqlidi sözləri verərək mənasını izah edir. Məsələn: *çar-çar* – *sağnaq yağış* səsi; *ık* – *hıçqırıq* bildirən səs; *kak-kuk* (kağ-kuğ) – qazın çıxardığı səs; *badar-badar* – *tıppa-tıpla* getmək, *pat* – bir şey düşəndə çıxansəs; *taku-taku* – səs bildirən söz; *takır-takır/tikir-tikir* – at nalının çıxardığı səs; *trinq* – qulağın cingiltisinə bənzər səs və s. Beləliklə, “Divan” materialları əsasında yamsılamaların aşağıdakı növlərinin diaxronik-dialektoloji aspektlərinə nəzər salmaq: 1) səs yamsılamaları; 2) əlamət, görünüş yamsılamaları; 3) hərəkət yamsılamaları.

Açar sözlər: *M.Kaşğari, “Divanü lüğət-it-türk”, yamsılamalar, diaxronik-dialektoloji, səs yamsılamaları, görünüş yamsılamaları, hərəkət yamsılamaları.*

Dilçilik ədəbiyyatlarında səs təqlidi sözlər, müxtəlif terminlərlə - yamsılamalar, mimemlər, vokativlər və s. ifadə olunmuşdur. “*Obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etməklə düzələn sözlər səsləri yalnız təxmini şəkildə (dilin artikulyasiya bazasının imkanlarına uyğun şəkildə) əks etdirir*” (Adilov; Verdiyeva; Ağazadə, 1989: 235).

Müxtəlif şəraitdə insanın çıxardığı səsləri, habelə heyvan və quşların özünəməxsus səsləri, təbiət hadisələrinin (külək, yağış, ildırım və s.) və obyektiv aləmin müxtəlif səbəblərdən və ya obyektiv qanunlarla bağlı səsləri (suyun səsi, odun yanması zamanı çıxan səs, otların küləyin təsirindən səslənişi, heyvan və

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail:qudsiyye@bk.ru

quşların özünəməxsus səslərinin) insan tərəfindən ifadəsi zamanı yaranan sözləri yamsılama adlandırmaq daha uyğundur.

Məlum olduğu kimi, dilin mənşəyi məsələsi üzərində düşünən dilçilər arasında səs təqlidi nəzəriyyəsinin tərəfdarları da olmuşlar. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqatlarda həm ana dilinə məxsus dil nümunələri, həm də ana dili ilə müqayisəli şəkildə Avropa mənşəli dillərin materialları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Səs təqlidi sözlər müəyyən obyektin səsi ilə bağlı olduğu üçün lüğəvi vahid hesab olunur. Başqa sözlə, səs sözün mənasını yada salır. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” əsərində yazırdı: *“Sövti-təqlid sözlərinin formalaşması göstərir ki, dildə olan səslərin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər mənə çalarlığına malikdir. Məsələn, “u” səsi “uğultu”, “gurultu”, “qurultu” və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün, “ş” səsi “atışmaq”, “çarpişmaq” kimi əməliyyatın və ya “şırıltı”, “xıxıltı” kimi hadisələrin, yaxud şaqraqlıq, şənlik kimi psixi halların səs rəngini vermək üçün əlverişli hesab olunur. Buna görə dildə mövcud olan səslərin belə şərti-nisbi mənə rənglərinə səslərin mənə çalarlığı deyilir (Dəmirçizadə, 1962:42).*

Səs təqlidi sözlərin insanın mərkəzi əsəb sistemi ilə, daha dəqiq desək, eşitmə orqanının baş beyində yaratdığı qavraması və nitq vasitəsilə ifadə olunma ilə meydana gəlir. Deməli, səs təqlidi sözlərdə milli-etnik kimlik, səciyyəvilik əks olunur. Səs təqlidi sözlər obrazlı xarakterə malikdir. Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyildir. Çünki canlı müşahidədən yaranan təəssüratın beyində obraza çevrilmə prosesində yeni söz yaranır. Bu cəhətinə görə bəzi dilçilər yamsılamaları okkozional sözlər hesab edirlər. Məsələn, xalq arasında insanın xarakterik reflektor hərəkətinə görə verilən ləqəb və ayamalar buna nümunə ola bilər: *Xor-xor, Tin-tin, Zır-zır, Zınqı, Dır-dır və s.*

Dildə yeni söz yaratma cəhətinə görə yamsılamalar derivatoloji imkanlara malikdir. Bəzi yamsılamalar ədəbi dildəki lüğəvi vahidlərin ekvivalenti kimi qəbul olunur. Yamsılamaların həm də bədii-üslubi effekti vardır. Dilin daxili imkanlarına dərinədən bələd olan söz sənətkarları yeri gəldikcə yamsılamalardan bəhrələnmişlər. Bu baxımdan səs təqlidi sözlərin emosional-ekspressiv leksikaya daxil olan xüsusi mövqeyə malik olduğunu əsas götürən M.Hüseynzadə bu sözləri “yamsılamalar” adlandırmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir. O, yamsılamaları semantik müxtəlifliyinə görə iki qrupda birləşdirmişdir: 1. Səs yamsılamaları; 2. Görünüş yamsılamaları (Hüseynzadə, 1983:307).

Qeyd etmək lazımdır ki, yamsılamalara həmçinin hərəkəti yamsılayan sözləri də əlavə etmək olar. Dildəki hərəkət feillərinin leksik-semantik müxtəlifliyi buna imkan verir. Bu həm də gələcək tədqiqatlar üçün yeni mövzu verir. Yeri gəlmişkən, dilçilikdə səs təqlidi sözlər və ya yamsılamalar terminlərinin dəqiqləşdirilməsi barədə demək olar ki, yamsılamalarda həm də görünüş təqlidlərinin sözlə ifadəsi də diqqətdə saxlanılır. Beləliklə, yamsılamaların aşağıdakı növlərinin diaxronik-dialektoloji aspektlərinə nəzər salaq: 1) səs yamsılamaları; 2) əlamət, görünüş yamsılamaları; 3) hərəkət yamsılamaları.

Səs yamsılamaları. Araşdırmalar göstərir ki, səs yamsılamaları lap qədimdən leksik vahid hesab olunmuşdur. M.Kaşğarının “Divan”ında onlarla səs yamsılamasının əks olunması bu fikri təsdiq edir. Müəllif bu sözləri lüğətdə verərək mənasını izah edir: *çar-çar – maye səsi* (Mahmud Kaşğari, 2006:132); *ık – hiçqırıq bildirən səs* (Mahmud Kaşğari,2006:112); *kak-kuk* (kağ-kuğ) – *qazın çıxardığı səs* (Mahmud Kaşğari, 2006: 235); *pat – bir şey düşəndə çıxan səs* (Mahmud Kaşğari, 2006: 336); *taku-taku – səs bildirən söz* (Mahmud Kaşğari, 2006:367); *takır-takır/tikir-tikir – at nalının çıxardığısəs* (Mahmud Kaşğari, 2006: 497); *tiring – qulağın cingiltisinə bənzər səs* (Mahmud Kaşğari, 2006: 549) və s. Səs təqlidi sözlərin bədii ədəbiyyat nümunələrində özünəməxsus üslubi məqamları vardır. Anadilli yazılı dilin qədim nümunəsi kimi İ. Həsənoğlunun “*Apardı könlümü bir qəməryüz canfəza dilbər*” qəzəlinin “qül-qül” rədifli sürahidən tökülən suyun səsinə əks etdirməklə bərabər, obraza çevrilərək “*qülqülü şahid, qülqülü badə, qülqülü məsti*” və s. bədii-poetik leksemlər yaratmışdır. Maraqlısı odur ki, dilimizdədə **qül** morfemi əsasında düzəlmiş “su” məzmunlu bəzi sözlərin və onomastik leksikanın təməlinə də səs yamsılamaları dayanır: gəl-gəl (Neftçala r.) – su qabı, Gilgilçay (Quba r.), gildir-gildir yaş, Suvagil dərəsi (*Zaqatala r.*) və s.

Azərbaycan dilində q(g) – l səs hüduunda sait səslərin ixtiyariliyi ilə yaranan **su** anlamlı sözlər çoxdur: qol (xol) – Kür çayının qolunun və Xəzər dənizinin sahilinin əhatə etdiyi ərazi, coğrafi termin (çayın qolu), göl – coğrafi termin, göl (şivələrdə çox yağlı olan sulu xörək mənasını verən dərəcə bildirən ədat (- *Xörəy göl yağdı*. (Qarabağ), gülöyşə – nar sortu, xəlic (körfəz, boğaz, kanal) (Qərbi Azərbaycan) və s.

Düşünürük ki, Neftçala rayonu ərazisindəki Xıllı və Qoltuq toponimləri də, çox güman ki, “xıl” və “qol” **su** məzmunlu kök-morfemlərdən, həmçinin **-lı** əlamət bildirən morfemlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Oykonimlərin Kür çayının və Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi, hər halda, belə ehtimalı əsaslandırır. Qeyd edək ki, “xıl” kökünün müstəqil leksem olmasını əsaslandıran fakt onun eyni şəkildə Masallı rayonu ərazisində yerləşən Xıl kəndinin adında da mövcud olmasıdır. Digər dillərdə də “*k’ul/qul*” eynilə “*göl*” mənasında hidronimlərin tərkibində daşlaşmışdır: *İssıkkul* (Özbəkistan), *Xubsuqul*(*Monqolustan*), *Kolp*(*Litva*), *Kuloy* (*Kula*) (*Rusiya*) və s.

Eyni semantik mənə qalmaqla, səslənmə cəhətdən səs əvəzlənməsi əsasında formalaşan “gül” və “gil” morfemlərinə Azərbaycanda bəzi hidronimlərin tərkibində təsadüf olunur: *Güleymar* (*hidronim – Culfa rayonunda mineral bulaq*), *Güləbənd* (*hidronim – Lənkəran rayonunda mineral bulaq*), *Güləsər* (*hidronim – Lerik rayonunda mineral bulaq*), *Gilan*(*hidronim - Ordubad rayonunda çay*) və s.(Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti,2007:201).

Maraqlıdır ki, Azərbaycandakı molokanların dilində “qul” su mənalı morfeimin variantı olan “*qolış*” “*çay daşı*” deməkdir. Eləcə də rus dilindəki “*qulyaş*” sözü xörək mənasında “*sulu*” məzmunu daşıyır. Həmçinin Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivəsindəki “*k’ılxalı*” sözündə də (*yağın tortası* mənasında) *duruluq*, *sululuq* məzmunu aydın görünür.

S.Mollazadə bəhs etdiyimiz morfem haqqında yazırdı: “*Bir sıra qədim türk dili faktları göstərir ki, “qol” komponenti Gödək qol oroniminin (Şəki) tərkibində müasir dilimizdə təsadüf olunmayan tamamilə başqa mənalı söz kimi işlənmişdir. Qədim türk dili abidələrindən “Divani-lügət-it-türk” və “Kutadqu biliq”də “qol” sözünün “vadi” mənasında işlənməsinə təsadüf olunur* (Mollazadə, 1985: 453).

Heç də təsadüfi deyildir ki, Monqolustan ərazisindəki Xalxin-qol, Kobdo-qol, Teayn-qol, Xanuy-qol, Çulutın-qol hidronimlərində “qol” morfemi “çay”, Xubsuqul hidronimində isə “göl” mənası bildirir. Düşünürük ki, yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, Neftçala rayonu ərazisində toponim kimi qalmış Nord-Ost Qoltuq və Züd-Ost Qoltuq oykonimlərinin tərkibində də qədim mənə mühafizə olunmuşdur. Çox maraqlı haldır ki, bu toponimin rus dili variantı “Kultuk” şəklində yazılır və tələffüz olunur. Hər halda, yerli əhali də bu ərazidəki su hövzəsini dəniz yox, göl kimi təsəvvür edir. “Tuq” morfeminin də “su” anlamı ilə bağlılığı “ovduğ, dovğa” sözündə ortaya çıxır. Şivələrdəki *duğa (Quba), do:ğa (Neftçala, Salyan), doyğa/ döyğa (Qərb qrupu dialekt və şivələri)* və s. variantlar da bu fikri təsdiq edir. Hətta Mingəçevir şivələrində “*suqabi*” mənasını verən “*duqqu*” eynilə qədim köklə semantik eyniliyini saxlamışdır. Dilimizdə Kür çayı ətrafındakı Tuğay meşələrinin adında da qədim türk mənşəli “tuğ” “su” məzmunu yaşayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kürətrafi regionlarda sözün “toğay” (Şirvan, Sabirabad, Salyan) variantı isə “*çay kənarında qalın ağaclıq, yulğunluq, meşə*”, Bərdə rayon şivəsində “*sahil*” mənasında qədim mənəni qismən əhatə edir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007:500).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan hidronimləri sırasında “su” məzmunlu səs təqlidi morfemlərdən yaranmış sözlər dəvardır. Maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə işlənən *boğboğa, portport/bortbort* (Neftçala) – termal sular, *şırrama* (Daşkəsən, Gədəbəy, Xanlar) – güclü yağış, *şırğağan* (Şəmkir) – şələlə, *şırnö:ux* (Gədəbəy, Xanlar) – navalça, *şırnoylu* (Başkeçid, Borçalı) – şələləli, *şırna* 1.(Zəngilan) – nov; 2. kiçik şələlə (Meğri); *şırnov* (Ağdərə) – kiçik şələlə və s.

Etimoloji araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan ərazisində bəzi hidronimlərin qədim su səsi məzmununu verib, ümumiyyətlə su, maye anlamlı səs təqlidi sözlərdən yaranması aşkara çıxır: *Mormor* (Gədəbəy rayonu), *Qarqar çayı* (Tərtər rayonu), *Tərtərçay* (Tərtər rayonu), *Varvara su anbarı*, *Vəlvələçay* (Quba rayonu), *Gilgilçay* (Siyəzən rayonu) və s. Hətta bəzi oykonimlərin “su” mənalı müxtəlif kök-morfemlərdən törənməsi morfonoloji araşdırmadan sonra doğru-dəqiqetimoloji faktlarla aşkara çıxır. Məsələn, *Beyləqan*, *Biləsuvar*, *Bülbülə*, *Biləcəri*, *Bilgəh*, *Bulla* və s. toponimlərin su mənalı “bil/bül/bul” morfemlərindən yaranması aydın müşahidə olunur.

Səs təqlidi sözləri və ya səs yamsılamalarını ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri hesab etmək olar. Bu proses həm şivələrdə, həm də ədəbi dildə gedir. Şivələrdə və canlı danışqda: *partdadan – pirotexniki vasitələr, partdama (mədə-bağırsağ pozuntusu); k'uş-k'uş – yuxu, lay-lay – yuxu, maç-maç – öpüş, tın-tın – burnunda danışan adam, xirtxirt – suxari, cızbız – xörək adı, dir-dir – deyingən, nanay – qarmon, oyun havası, cip-cip – cücə, şax-şax – salafan,*

polietilen torba, şap-şap – çəkələk, ev ayaqqabısı, qırt toyuq – kürət toyuq, zığ-zığ – quş adı, cik-cik – sərçə, xor-xor - xoruldayan adam, çak'-çuk'- əlavə gəlir, zirzir - ağlağan, çax-çax - dəyirməndə alət, dığ-dığ - söz-söhbət və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, səs təqlidi morfemlərdən əmələ gələn yeni sözlərə digər dillərdə də rast gəlinir: *kukereku – xoruz, mumu (inək) (rus d.); uvya (südəmər körpə), çilik (sərçə) (Molokan d.); çirt-çirt – yapışqan vasitə, pas-pas (toz təmizləyən ev əşyası) (türk d.) və s.*

Hərəkət yamsılamaları. Dilimizin lüğət fondunda hərəkət yamsılamalarının da müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu sözlərin morfem səviyyəsində araşdırılması dilin qədim dövrlərində hərəkət adlarının, daha dəqiq desək, bəzi feillərin dildə mövcudluğunu aşkar etməklə, həm də onların etimologiyasını izah etməyə yardım edir. Eləcə də dilin müasir səviyyəsində bəzi feillərin semantik tutumunu müəyyən-ləşdirməyə imkan verir. Doğrudur, müasir dil baxımından həmin sözlər dilçilikdə zərf hesab olunsa da, onların təkrar yolu ilə düzəlməsi, fikrimizcə, təqlid etmək deməkdir. Beləliklə, hərəkət yamsılamalarının diaxronik-dialektoloji səviyyədə öyrənilməsinin aşağıdakı əhəmiyyəti ortaya çıxarılır:

– Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdəki bəzi hərəkət yamsılamalarının dəqiq etimoloji izahı verilir.

– Azərbaycan antroponimiyasında ləqəb və ayamaların tərkibində daşlaşmış qədim feilləri aşkar edir.

– Hətta bəzi isimlərin (heyvan, quş) adlarının etimologiyası açılır (tatrığ (qumru quşu), “İsaq-Musaq” quşu, “hophop” (şanapipik), “qaynama” (milçək növü).

– Hərəkət yamsılamaları bədii əsərlərin üslubi zənginliyini təmin edir.

– Dildə vulqarizmlərin əsas mənbəyini təşkil edir.

– Hərəkət yamsılamaları geniş mənada əlamət anlayışı ifadə edir.

– Xalqın yaratdığı hərəkət yamsılamaları ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Qədim yazılı mənbələrdə də az-çox hərəkət yamsılamaları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. M.Kaşğari “Divan”ında işlənmiş – *Ol məni a kıldı* (Mahmud Kaşğari, 2006:14) – cümləsindəki “a kıldı” feili – yəni, “o məni çaşdırdı” cümləsindəki “a”, fikrimizcə, ən qədim hərəkət yamsılamasıdır. İnsanın müxtəlif qəribəliklər qarşısında çaşqınlıqdan və heyrətdən ağzının açıq qalması təbii haldır. Dildə **A!** nidasının olduğu məlum olsa da, “a qalmaq” feilinin olması qəribə görünür. Müasir dildə *çaşmaq, çaşqınlıq* zamanında insanın qeyri-ixtiyari ağzını açıq saxlaması, görünür ki, təbii psixoloji haldır. Canlı danışıqda “ağzı açıq qalmaq, ağzı açılı qalmaq” kimi işlənən feillər eyni halı ifadə edir. Şivələrdə “*ağzı ayrıq*” (Tovuz), *ağzı ayıra qalmaq* (Neftçala), *ağzı ayrılı qalmaq* (Salyan), *ayrası qalmax* (Şəki) variantlarında da eyni məna – çaşqınlıq, heyrət, heyranlıq və s. anındakı vəziyyəti ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında diqqətimizi cəlb edən “qas-qas” barədə də morfonoloji incələməyə ehtiyac duyulur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə zərf kimi qeyd olunan bu sözün mənası “süni gülmək”, “qımışmaq” kimi verilmişdir: – *Köpəkləri görəcək qas-qas güldi* (Kitabi-Dədə Qorqud,1988:57)

– *Qızı-gəlini qas-qas gülməz oldı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:57) – *Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü*; – *Əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:116).

Dastanın müxtəlif boylarından seçilmiş nümunələrdə “qas-qas” sözünün mənə incəliklərinin fərqli olması meydana çıxır. Məlum olur ki, sözün “qımışmaq” mənəsi ilə yanaşı “ürəkdən gülmək” mənəsi bildirməsi də nümunələrdən aydın olur. Belə olduqda, “qas” morfeminin etimoloji izahına ehtiyac duyulur. “Divanilüğət-it-türk”də “qas” morfemli yuvada *kas = qabıq, hər ağacın qabığı; sərtlik; kası = ağacdan düzəldilən heyvan ağılı, küzü; kasıq = ağızın içi, sağvə sol yan, ovurd və s.* leksemlər sıralanır. Morfemin semantik çalarının daha çox “ağız dolusu” gülüş mənəsinə uyğun olan *kas(ıq) – ağızın içi, yəni “ağız dolusu, ürəkdən”* (qımışaraq, dodaqucu şəklində deyil!) gülüş anlaşılır. “Divan”da bu sözdən düzələn “*kasıqladı*” – *ol anı kasıqladı = o onun ovurduna vurdu* deməkdir (Mahmud Kaşğari, 2006: 301).

Müasir dövrdə uşaqların ovurdlarını şişirdərək barmaqlarını yanaqlarına vurmaqları ilə müşahidə olunan oyunu “lopuş” kimi tələffüz olunur. Qeyd edək ki, “kas” – qabıq və sərtlik mənəsində müasir şivələrdə “qasnaq” (Neftçala), ədəbi dildə “qaysaq” kimi mühafizə olunur. “Qas və qay”, həmçinin “qaz” morfemlərinin mənəyə eyni – bərk(i)mək mənəsi “qasnaq, qaysaq və qazmaq (plovun qazmağı)” sözlərində ilkin semantikanı yaşadır. *Qasnax* həm də Naxçıvan və Şərurda “sağanaq”, *qasnaxlamax* Gəncə şivəsində “tələsik tikmək”, *qasrı* Zaqatala şivəsində ağacdan hazırlanmış bəzəkli qutu deməkdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2006: 285).

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə də “bərklik” anlamı nəzərə çarpır ki, bu da qədim mənəyə uyğun gəlir. Güman edirik ki, şərqi mənşəli “qəsri” sözündə də qədim türk “izi” mühafizə olunmuşdur.

M.Seyidov *qas – qaz* morfemlərini eyni sözün variantı hesab edərək “uca” kimi mənalandırmışdır (Seyidov M., 1989:109). Güman edirik ki, sözün semantik baxımdan genişlənməsi morfemin “qaz” variantı ilə bağlı olmuşdur: – *Qazı-qazı danışmaq* (Biləsuvar) – “qadı-qadı danışmaq” Ağbaba, Gədəbəy, Şəmkir şivələrində “böyük-böyük, lovğa-lovğa danışmaq” mənəsi bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 273).

Müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də “qazı, qazılammağ, qaz-qazı və s.” (Neftçala) sözlərdə “iddia, iddialı olmaq” anlamı vardır. Bundan əlavə, ədəbi dildəki “qazı” “şəriət işlərinin fitva verəni, yüksək səlahiyyətə sahib” mənəsində də eyni semantika hiss olunur. Eləcə də, həmin sözün paronimi kimi qəbul edə biləcəyimiz şərqi mənşəli “qazi” sözünün də daxili anlamında “ucalıq, yüksək məqam” aydın görünür: *Qazi Bürhanəddin, qazilik və s.*

Əvvəldə də yeri gəldikcə bəhs etdiyimiz kimi, müasir dilçilikdə mürəkkəb sintaktik təkrarlar adlandırılan tərkiblərin ən qədim yamsılama nümunələri olmasını düşünürük. Belə tərkiblərdən biri də *ban banlatmaq* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:118) birləşməsidir: – *Ban banlatdılar, Əziz tənri adına qudbə oqutdılar* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 67).

Qeyd edək ki, dastanda eyni kök morfemdən yaranmış olan həm də “banlamaq” düzəltmə feili də işlənmişdir: – *Saqalı uzın tat əri banladıqda* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988:34); – *Minarədə banlayanda fəqih görkli* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 33) və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yalnız xoruzla məxsus səslənmə mənasında yaşayan bu qədim sözün həm mənaca, həm də icra cəhətdən yerinə yetirilən ritualın məlum canlı ilə eyni xüsusiyyətləri vardır. Adlanmasının yaşı bilinməyən “balaban, baraban” kimi musiqi alətlərinin “ban” morfeminin semantik bağlılığı göz önündədir. Deməli, “ban” yüksək tonlu səs və ya sadəcə səs mənasını ifadə edir: *Bala – asta, ban – səs; bara – gur, ban – səs və s.*

M.Kaşğarının “Divan”ında “banq” sözünün mənası “bağırma” kimi verilmişdir (Mahmud Kaşğari, 2006:69). – *Oğlan banq sığtadı = uşaq bağıraraq ağladı* (Mahmud Kaşğari, 2006:309).

Müasir canlı danışmada və şivələrdə “banlamaq” varvarizm kimi istifadə olunur. Azərbaycan dilinin ən qədim əlamətlərinin qorunduğu dialekt və şivələrdə “ban” morfeminin “yüksək, uca, hündür” məzmunu öz ilkin semantikasını bəzi konkret əşyaların adında da yaşadır: – *Ban – Astara, Biləsuvar, Cəlilabad, Göyçay, Kürdəmir, Masallı, Salyan şivələrində “çardaq” mənasında işlənir* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 38).

Salyan rayon şivəsində isə “ban” müasir tipli, paketlənmiş evlərin üstündə şiferlə evin tavanı arasında qalan “boşluq, boş sahə” mənasını verir. *Ban* bu ərazilərdə bəzi meyvə və tərəvəzlərin qısa saxlanması üçün istifadə olunan təsərrüfat anbarı, saxlanma yeri funksiyasını daşıyır. Banda nar, heyva, üzüm, soğan və s. meyvə-tərəvəz xüsusi qaydada asılı vəziyyətdə saxlanılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da mənaca “ban” sözünün semantikasına uyğun gələn “Bam-bam” oronimidir: – *Beyrək gedəli Bam-Bam dəpə başına çıxdınmı, qız?!* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 65). Dastanın “Bamsı Beyrək” boyunda Dədə Qorqud üzünü Baybörəyə tutub deyir: “... *Sən oğlunu “Bamsam” deyü oxşarsan; bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrək olsun!*” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 54).

Düşünürük ki, tarixin müəyyən dönməndə türk dillərinin müxtəlif şivələrində **ban = bam** paralelləri eyni anlamı – yüksəklik, hündürlük, ucalıq, diklik və s. mənaları bildirmişdir. Dastanda adı çəkilən *Bam-Bam* təpəsinin adı bu qədim sözün – yamsılamanın təkrarından düzəlmişdir. Ucalmaq, böyümək, inkişaf etmək mənası həm də *Bamsı* (Beyrək) antroponiminin semantikasına uyğun gəlir. Bir atanın öz oğlunun yüksəlişini, ucalmasını arzu etməsi, düşünürük ki, təbii haldır. **Ban** məişət leksikasının elementi kimi də “yüksək, hündür yer” kimi anlaşılır. Azərbaycan toponimiyasına nəzər saldıqda *ban/bam* morfeminin həm də *pan/pa(m); van/va(m); vəng/bəng və s.* şəklində “yaşayan” morfemlər qədim tarixə “şahidlik edir”: Şirvan, İrəvan, Van (əyalət), Alban (kənd), Qızıl vəng (kənd) və s.

M.Seyidov “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” kitabında yazır: “*Azərbaycan lap qədimdən bir çox qəbilə birləşmələrinin, xalqların yaşadığı, qaynayıb qarışdığı, formalaşdığı ölkə olmuşdur. Onun ayrılmaz bir hissəsi olan Alban – Albaniya – Ağvan – Ağvanq – Alvan – Aran və onun ayrı-ayrı yer*

adlarının (toponimlərinin) anlamı bu yerlərdə yaşayan 26 qəbilənin (Strabona görə) dili və əsasən də Azərbaycan dili ilə bağlıdır (Seyidov M., 1989:60-61).

Təbii ki, bu, bir həqiqətdir. Məlumdur ki, dilimizin tarixində yüksəklik, hündürlük, ucalıq semantik çaları həm də “al/ağ” morfemi ilə ifadə olunmuş və qədim toponimlərdə özünü müasir günümüzdə qədər yaşatmışdır: *Al-ban, Al-pan, Ağ-van* və s. M.Seyidov Alban sözünün etimologiyasını “yüksək uca ban, yəni uca ev, uca dam, damı uca, yüksək yaşayış yeri” kimi izah edir: *“Bu çox təbiidir. Çünki Albanda dağlıq çoxdur və görünür ki, onlar da ucalan dağları evin (çadırın) yüksək hissəsi kimi, damı, bam sayırmışlar. Bu deyilənlərdən aydınlaşır ki, “alban” sözü nə latın, nə kelt, nə də bu və ya başqa Qafqaz dillərindədir; o, azərbaycancadır və bir mənası da “uca”, “yüksək dam”, “damı uca yaşayış yeri” deməkdir*” (Seyidov, 1989:82-83).

Azərbaycan dilçiliyində yamsılamaların araşdırılmasına həsr olunmuş müxtəlif elmi işlər aparılsa da, onların morfem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji tədqiqi ilk təşəbbüs kimi elmi yenilikdir. Yamsılamaların tarixi-dialektoloji linqvistik baxımından öyrənilməsi dilin lüğət tərkibində öz etimoloji izahını gözləyən neçə-neçə sözün yozumuna imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Verdiyeva Z. Ağazadə N. (1989). İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb.
4. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr.
5. Hüseynzadə M. (1983) Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III kitab.. Bakı: Maarif.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. (1988). Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı.
7. Mahmud Kaşğari. (2006). “Divani-lüğət-it-Türk”. 4 cildə. III c, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan.
8. Mahmud Kaşğari. (2006). “Divani-lüğət-it-Türk”. 4 cildə. IV c, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan.
9. Mollazadə S. (1985). Azərbaycan toponimiyası. Bakı: Bilik.
10. Seyidov M. (1989). Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı.

Диакронико-диалектологические аспекты имитативов. (наоснове произведений М. Кашгари «Дивану лугат-ит-тюрк»)

Резюме

В лингвистической литературе имитативы представлены подражательными словами, обозначаемыми такими терминами как минемы, вокативы и прочее. Звуки, издаваемые человеком в различных условиях, а также уникальные звуки животных и птиц, слова, возникающие при выражении человеком звуковприродных явлений, а также чувственно-эмоциональные слова, описывающие внешний мир и движение целесообразно называть имитативами.

Подражания формируются восприятием, создаваемым центральной нервной системой человека, органами слуха и зрения в головном мозге и выражаемым в речи. По-

этому в подражаниях отражается национально-этническая принадлежность и специфика. Они имеют образный характер. Благодаря свойству словообразования новых слов в языке имитативы считаются очень древней лексической единицей. Некоторые имитации возможно принять в качестве эквивалентов слов в литературном языке. Следует отметить, что к подражаниям могут относиться и слова, имитирующие действие и внешний вид. Лексико-семантическое разнообразие глаголов в языке предоставляет такую возможность.

Подражания, отобранные из «Дивана» М. Кашгари, подтверждают это мнение. Приводя слова-подражания, автор разъясняет их смысл. Например: *чар-чар* – шум сильного дождя; *ык* – звуки коты; *как-кук* (*каг-куг*) – звук, издаваемый газом; *бадар-бадар* – идти шаг за шагом, *булдуур-булдуур* – мясисто-живой вид; *чак-чук* – самый бесполезный товар; *пат* – звук, издаваемый припадении чего-либо; *таку-таку* – слово, выражающее звук; *такр-тактыр/тикир-тикир* – звук, издаваемый подковами; *tring* – звук, похожий на звон в ушах, *чынгыл-чынгыл* – что-то, издающее звенящий звук, *чур-чур* – звук, воспроизводимый при доении животного и т. д.

Ключевые слова: *М. Кашгари, «Дивану лугат-ит-тюрк», подражания, диахронико-диалектологические, звуковые имитативы, имитативы в неинтегрированном виде, двигательные имитативы.*

Gudsiyye Gemberova (Azerbaijan)

Diachronic-dialectological aspects of imitative words (on the basis of M. Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" work)

Abstract

In linguistic literature, imitative words have been named with various terms as imitations, mimems, vocatives and etc. Sounds uttered by people living in various environment conditions, as well as unique sounds of animals and natural events have always been referred by humans and it is more proper to name words referring to such sounds, including sensitive-emotional words describing appearance and motion, as imitative words. Imitative words emerge as a result of cognition and expression of the mentioned sounds by human central neural system and hearing and vision organs. So, national-ethnic identities and features are also reflected on imitative words. Such words bear a high level of figurativeness. Imitative words are viewed as the utmost vocabulary units from the aspect of creation of new words. Some imitative words can be seen as equivalents of words used in literary languages. It should be noted that words imitating motion and appearance also can be included in imitative words. Lexical-semantic colorfulness of verbs in languages enables it.

Imitative words gathered from M. Kashgari's "Diwan" prove the assumption mentioned above. The author explains imitative words after presenting their meanings. For example: *char-char* – the sound of downpour, *ik* – the sound of hiccup (which itself is an imitative word in English), *kak-kuk* (*kagh-kugh*) – sounds of geese, *badar-badar* – walking with tapping, *buldur-buldur* – fill-figured appearance, *chek-chuk* – the most worthless commodity, *pat* – a sound of something that fell, *taku-taku* – a word referring to a sound, *takir-takir/tikir-tikir* – the sound of horseshoes, *tring* – a sound similar to jingling, *chingil-chingil* – tinkling, *chur-chur* – the sound of milking and etc.

In conclusion, let's view the following diachronic-dialectological aspects of types of imitative words on the basis of Mahmud Kashgari's "Diwan": 1) imitations of sounds; 2) imitations of appearance and feature; 3) imitations of motion.

Keywords: *M. Kashgari, "Dīwān Lughāt al-Turk", imitative words, diachronic-dialectological, imitations of sound, imitations of appearance, imitations of motion.*